

Keywords: Azov Cossack Army, junior officers, command staff, tribal Cossacks, Zaporozhians, Zadunayts, nobles.

СПИСОК ВИРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866) / Л. М. Маленко. – Запоріжжя : ВАТ «Мотор-Січ», 2000. – 513 с.
2. Бачинська О. А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій / О. А. Бачинська // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 303–362.
3. Задунайський В. Азовське козацьке військо – осередок українських військово-морських формувань (1832–1865 рр.) / В. Задунайський // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 27. Ч. 1. – Луганськ, 2010. – С. 77–83; Його ж: Останнє переселення Азовських «козаків-охотників» на Кубань в 1865–1866 рр.: людський вимір / В. Задунайський // Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки / Гол. ред. В. П. Шевченко. – 2011. – № 2. – С. 176–181; Його ж: Тяготы военной службы Азовского казачества на Черноморском побережье Кавказа в конце 1830-х – начале 1860-х гг. / В. Задунайський // *Kavkaz-Przeszłość-Teraźniejszość-Przyszłość. Czasopismo Naukowe Instytutu Historii URz.* – Rzeszów, 2017. – № 3. – С. 61–72.
4. Джерела з історії Азовського козацького війська // Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). – С. 163–478.
5. Бачинська О. А. Вказ. праця. – С. 320–337.
6. Там само. – С. 343.
7. Задунайський В. Азовське козацьке військо – осередок українських військово-морських формувань. – С. 79–81.
8. Джерела з історії Азовського козацького війська. – С. 253–263.
9. Там само.
10. Там само.
11. Задунайський В. Особливості переселення козаків і селян Лівобережної України на Кавказ із зарахуванням до Кубанського козацького війська в 1864 р. / В. Задунайський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О. М. Титова. – Вип. 25. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2016. – С. 371–372.
12. Джерела з історії Азовського козацького війська. – С. 253–263.
13. Там само.
14. Маленко Л. Вказ. праця. – С. 88.
15. Джерела з історії Азовського козацького війська. – С. 253–263.
16. Маленко Л. Вказ. праця. – С. 84.
17. Джерела з історії Азовського козацького війська. – С. 253–263.

УДК 94(477) «1917»

Кукса Н. В.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА В ЧИГИРИНІ: ІСТОРІЯ В ФОТОДОКУМЕНТАХ

16–17 жовтня 1917 р. у Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, куди прибуло 200 делегатів з Київської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Херсонської губерній та Кубані. Оскільки ця важлива подія має бідну джерельну базу, особливо цінними є нечисленні фотодокументи, що ілюструють окремі моменти перебігу роботи з'їзду. Метою цього дослідження є привернення уваги колег з різних регіонів України до раритетних зображень з можливою подальшою ідентифікацією учасників зібрання.

Бурхливі події Лютневої революції 1917 р. стали поштовхом для національно-визвольного руху населення українських земель. Одним із найперших проявів пробудження українського національного відродження стало формування загонів Вільного козацтва. Перші загони вільного козацтва було організовано у квітні 1917 р. у Звенигородському повіті Київської губернії. Невдовзі цей рух охопив Полтавщину, Чернігівщину, Катеринославщину, Херсонщину та Кубань.

16–17 жовтня 1917 р. у Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, куди прибули делегації практично від кожного повіту, де були створені ці своєрідні загони народної міліції. Ця знакова подія має бідну джерельну базу: спогади учасників, що носять суб'єктивний характер, а тому досить суперечливі, короткі публікації у регіональній періодиці, обмежена кількість документів, що мають пряме відношення до роботи зібрання. Неабияку вагу мають нечисленні фотодокументи, що ілюструють окремі моменти перебігу роботи з'їзду. Метою цього дослідження є привернення уваги колег з різних регіонів України до раритетних зображень з можливою подальшою ідентифікацією учасників зібрання.

Насамперед це досить відоме групове фото учасників з'їзду, виконане під час його роботи у Чигирині та зображення одного із завершальних його етапів у Суботові біля Свято-Іллінської церкви. Раритети зберігаються у фондосховищі Центрального кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного у м. Києві.

Світлини мають виняткову інформативну цінність, адже допомагають визначити місце проведення з'їзду у Чигирині, передають атмосферу його роботи. Цілком можливо, що при подальшому ретельному аналізі та обробці з використанням новітніх технологій буде ідентифіковано учасників з'їзду, зображених на світлинах, що особливо актуально, адже про багатьох з них збереглося дуже мало відомостей, не виявлені їх знімки.

Дослідники різних поколінь так і не дійшли до спільного висновку щодо і визначення місця проведення з'їзду. Оскільки на той час у Чигирині не було приміщення, де б могли розміститися 200 делегатів, було прийнято рішення проводити зібрання на соборній площі. Учасники з'їзду, зокрема І. Полтавець-Остряниця, пригадує, що відразу після служби у храмі всі вийшли на соборний майдан, де й відбулися основні заплановані заходи [1]. Маємо світлинку, де учасники сфотографувалися на тлі типового приміщення церковноприходської школи. З огляду на те, що серед делегатів вдалося розпізнати суботівського кошового Свирида Коцура (шостий зліва у верхньому ряду), цілком логічно припустити, що на знімку-група делегатів від організованих у Чигиринському повіті Суботівської, Тиньківської та Чигиринської сотень. На користь цієї версії і напис, що проглядається у верхньому лівому куті раритету: «4. Беневецький 5. Мірошніченко 6. Коцур Свірид». Що він означає, з якою метою і ким був зроблений, залишається тільки здогадуватись. Перше, що спадає на думку – це можуть бути вказані імена і прізвища делегатів з'їзду які показані у верхньому ряду. У такому разі отримуємо зображення, одного з найбільш активних представників національного руху на Чигиринщині, члена Української партії соціал-революціонерів, кошового з с. Тиньки Харитона Мірошніченка, якого досі не мали [2, с. 168–170]. Проте можливі й інші варіанти: наприклад, на знімку фотографом вказані прізвища делегатів, зображених на ній, яким планувалося передати такі ж світлини. У центральній частині світлини вдалося розпізнати ініціатора з'їзду наказного військового отамана Вільного козацтва Івана Полтавця-Остряницю – у шостому ряду дев'ятий зліва у військовому однострої. Не виключено, що на знімку показані представники загонів Вільного козацтва різних регіонів України.

Беручи до уваги те, що у Чигирині на той час діяло три собори, однак майдан був лише навколо собору Казанської Божої Матері, а поряд з ним приміщення однокласного церковноприходського училища, схильні вважати, що знімок було зроблено саме біля будівлі цієї школи. Споруда збереглася до наших днів. У даний час – це приміщення бази НКЗ «Чигирин»[3].

Групова світлина відображає склад делегатів – це люди різного роду занять: як селяни, так і міщани, представники інтелігенції, демобілізовані солдати. З лівого боку

світлина можна розгледіти двох жінок, очевидно місцевих мешканок. З вікон споруди визирають чигиринці, серед яких чоловіки різного віку, жінки і діти-підлітки.

На наступному знімку увічнено один із заключних моментів роботи зібрання. Збереглися непоодинокі свідчення делегатів з'їзду, що після закінчення офіційної частини його роботи, учасники вирушили до Суботова, де відбулася панахида за Богданом Хмельницьким, козаками, Тарасом Шевченком, пролунали заклики до єднання для подальшої боротьби за незалежну Україну. Через чверть століття потому у своїх спогадах особливо яскраво змальовує ці події І. Полтавець-Остряниця: «Всім Козакам-Побратимам в 25-ті роковини відродження Українського Вільного Козацтва в день Запорізької Покрови 1-го жовтня 1917 року. ...По закінченні паради, козаки стали чотирьохкутником по куреням, аби вислухали другий короткий молебень після якого мав відбутись похід до Суботова аби там вклонитись прахові Великого Вождя Козацької України Гетьмана Війська Запорізького обох боків Дніпра Зіновія Михайловича Богдана Хмельницького.

Повеселів старий Суботів. Чепурненько біліли козацькі хатки та гордо дивилась навколо гетьманська каплиця. Уся околиця була вкрита народом. Старі й малі вийшли зустрінути нас як дорогих гостей, котрі майже ось 150 років не показувались тут. Нарешті під'їхали ми до майдану де Суботівці зустрінули нас гучним: «Слава Козацтву! Слава Козацькій Україні!» та щирими привітальними словами. Звідсіль в супроводі всіх козаків Суботова пішли ми до каплиці Гетьмана Богдана де мала відбутись служба Божа та панахида. Не було де яблуку впасти, такий був натовп людей в каплиці. Я зі старшиною стояв напереді. Перед нами стояли образи Богдана й Шевченка. Праворуч коло клироса була могила Великого Гетьмана. Тут покоїться твій прах, думав я, але тут же вітає і твій невмирущий дух та мучиться 250 років за те, що зробив ти в січні в Переяславі. Але лежи тепер спокійно Великий Гетьмане, бо не ти винен а те старшинство-панство яке не хотіло Козацької України котру ти створив твоєю залізною рукою і волею. Тепер же глянь твоя думка, твоя сила повертає. „Упокой Господи душі Гетьманів і всіх козаків-мучеників, упавших за волю рідного козацького Краю! І понеслося з вітваря: «І сотвори їм вічну пам'ять!» З цими словами тяжкий сумний спів розлився по всій каплиці. Співали всі і від цього співу бриніло скло на старих вікнах. Це було щось нагадуюче собою перші молитви християн, крадькома в катакомбах. Було тяжко і сумно, і думи помсти кипіли на душі!.. «Помста!» – роздався голос ззаду. Обернувшись, я побачив що козаки, витягнувши з пихв шаблі наполовину, проговорили як один: «Помста!» і знову встромили шаблі в піхви. В цьому блиску очей я побачив непереможну могутню силу простої козацької душі та її безсмертність. Це була страшна клятва в церкві того, за котрим встала, як один, ціла Козацька Україна. Це був голос козацьких душ, що з могил завітали сюди на це Свято, аби відпочити тут та сповістити могили й Дніпро, що прокинулася давня сила і слава та готується до бою! Панахида закінчилась, за нею скінчився й молебень і люди почали розходитись. На їх черкаських виразних обличчях був написаний сум і радість! У всіх відчувалась вага моменту, а думка сягала далеко вперед. По виході з церкви, підійшли до нас суботівці і запросили до вечері.

... Далеко за північ почали розходитись гості а я теж поїхав зі старшиною назад до Чигирини...» [1]. Один з моментів перебування делегатів біля Іллінської церкви і зафіксовано на знімку. Перед нами кілька десятків вільних козаків в оточенні місцевих мешканців, серед яких дівчата у святковому народному вбранні, жінки з малими дітьми на руках, чоловіки похилого віку. У центральній частині світлини помітні два священики. Не виключено, що один з них протоієрей, настоятель Соборно-Казанського храму у Чигирині о. Дмитро Топачевський, який правив молебні у Чигирині під час роботи з'їзду і відомий як послідовний провідник національного руху на Чигиринщині [4, с. 139]. Не виключено, що зображено і місцевого священика–настоятеля Свято-Михайлівської церкви (адже, як відомо з архівних джерел, у 1917 р. місце настоятеля гетьманської усипальниці залишалось вакантним, і у Суботові був лише один священик). Адже, як вказує І. Полтавець-Остряниця, делегати спочатку зупинилися на Козацькому майдані у Суботові, де й знаходилася Свято-

Михайлівська церква, і її настоятель міг приєднатися (швидше за все, не міг не приєднатися) до натовпу, що вирушив до Богданової церкви.

Віряни сфотографовані на тлі цегляного переходу від дзвіниці Іллінської церкви до приміщення храму. На це вказує низка світлин кінця XIX – першої чверті XX ст., де без зайвих зусиль можна порівняти елементи архітектури та декору, частину покрівлі, вікна і двері переходу, який іноді називали галереєю. Характерною особливістю зображення є те, що всі чоловіки показані без головних уборів, що знову ж таки свідчить, що вони знаходяться біля храму.

На обох світлинах бачимо прапор з частиною напису, який повністю прочитати не вдалося. Проте у фондах НІКЗ «Чигирин» зберігається світлина з зображенням делегатів Другого Всеукраїнського військового з'їзду від Чигиринського повіту, де видніється транспарант з аналогічним гаслом. Напис на ньому «Хай живе Українська республіка!» можна прочитати.

Зважаючи на те, що практично всі особи, зображені на обох світлинах, легко одягнені і без верхнього одягу, можна зробити висновок, що у дні роботи з'їзду було ще досить тепло. На це вказує і наступний знімок, внесений до наукового обігу на поч. 2000-х рр. науковцем Черкаського обласного краєзнавчого музею В. Нестеренко як такий, що ілюструє події Всеукраїнського з'їзду вільного козацтва. Дослідниця доводить, що це панорамне фото зроблено у Суботіві на другий день роботи зібрання, де на передньому плані – суботівський кошовий Свирид Коцур. Дійсно, чоловік схожий на Свирида, навколишній пейзаж вказує, що світліну зроблено всередині осені, однак не можемо повністю погодитися, що це саме Суботів і вказані дослідницею обставини [5, с. 174–179]. Безперечно, знімок потребує подальших досліджень.

Досліджувані нами раритетні світлини допомагають передати настрої делегатів з'їзду, їх віковий і соціальний склад. Можуть прислужитися при створенні документальних і художніх фільмів. Важливо, щоб до процесу подальшої ідентифікації учасників зібрання долучилися колеги з інших регіонів України.

SUMMARY

On October 16-17, 1917, the All-Ukrainian Congress of the Free Cossacks took place in Chyhyryn, where 200 delegates arrived from Kyiv, Poltava, Chernihiv, Katerynoslav, Kherson provinces and Kuban. Since this important event has a poor source of resources, a few photographic documents are particularly valuable, illustrating the some moments of the congress work. The purpose of this research is to attract the attention of colleagues from different regions of Ukraine to the rare images with possible further identification of the meeting participants.

Keywords: All-Ukrainian Congress of Free Cossacks, delegates of the congress, Chyhyryn, Subotov, photopapers.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Полтавець-Остряниця І. Свято в Чигирині // Часопис «Рідна земля». – № 19, 1942. [Електронний ресурс]. Режим доступу https://l.facebook.com/l.php?u=https%3A%2F%2Flibraria.ua%2Fissue_view.php%2Fissue-7961%2FN20%2Faid%2F401833%2Fhl%2F%25D1%2581%25D1%2583%25D0%25B1%25D0%25BE%25D1%2582%25D1%2596%25D0%25B2&h=ATPwd1aBb2Zyl127Et-baMbXO4Z4W2vw0AflcJU1BkpvjOLqTREeE9GaEY6cM-IIDfKk8Gqo3J90K7A3ihqOAYgwEn7ogIT-ECwatK_wqkHxLKBupX7HqK24e4-NqzGqmvWuiFPVI35
2. Солодар О. Нариси з історії Чигиринщини. – Черкаси, 2003. – С. 168–170.
3. Матеріали польових досліджень Перепелиці Алли Іванівни, 1962 р. н., мешканки м. Чигирин.
4. Панькова С. Чигирин і околиця 1917 року. Голоси тогочасної преси // Пам'ятки України. Історія та культура. Чигирин. Суботів. Холодний Яр. Науковий часопис. – 2002. – Ч. 2. – С. 139.

5. Нестеренко В. До питання атрибуції панорамного фото с. Суботів з фондів ЧОКМ // Чигиринщина: минуле і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 1–2 жовтня 2008 р. – Черкаси, 2008. – С. 174–179.

Учасники з'їзду Вільного козацтва. Чигирин. Жовтень 1917 р.

Учасники з'їзду Вільного козацтва і селяни у Суботіві. Жовтень 1917 р.

Панорамне фото Суботова. Жовтень 1917.

УДК 94 (477.73)"179/1925:061.2

Кухлев А. С.

СТАНОВЛЕННЯ «ПРОСВІТИ» В МИКОЛАЄВІ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛИСТУВАННЯ М. М. АРКАСА

У статті на основі епістоляріїв М. М. Аркаса розглядається історія виникнення та розвитку товариства «Просвіта» в м. Миколаєві на початку ХХ ст. Використання матеріалів листування видатного громадського діяча, яким був Микола Миколайович Аркас, дозволяє визначити місце цього товариства в культурному житті Півдня України, допомагає відтворити деякі епізоди просвітницької діяльності української інтелігенції.

Історія складається з людських доль, вивчати які без джерел такого типу як матеріали особового походження, якщо й можливо, але надзвичайно важко. Останні ж здатні передати не тільки фактичні свідчення сучасників, а й оціночні судження, емоційну атмосферу, дух епохи. У центрі зазначених творів перебували люди. Через їх сприйняття дійсності з'являється можливість всебічно досліджувати повсякденність.

Відрізняючись індивідуальним сприйняттям середовища, в якому опинилися автори подій і явищ, матеріали особового походження дають, поміж іншим, різноманітний, багатий матеріал для дослідження духовного життя Південної України.

Відомо, що найбільш поширеним джерелом особового походження є матеріали листування. Воно має певні особливості. В кожному листі присутня не тільки особиста доля дописувача, та й взагалі вони пишуться не для нащадків. У листуванні відображаються передусім поточні події.

Серед величезного масиву епістолярних джерел початку ХХ ст. слід виділити листи видатного історика, композитора, громадського діяча Миколи Миколайовича Аркаса. Його